

Een pleidooi voor wetenschappelijk- criminologisch onderzoek naar micro-processen

PATRICK VAN CALSTER

oftewel het vragen van aandacht voor
het besef dat criminelen, chercheurs
en wetenschappers ook maar mensen
zijn.

De criminologie zit in een crisis. Althans dat beweren sommige criminologen. Bob Hoogenboom (2001: 2) bijvoorbeeld verdedigde tijdens zijn rede ter gelegenheid van de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar *Forensic Business Studies* aan de Universiteit Nyenrode, de stelling dat de bestaande kennisstructuur van de criminologie zeer beperkt en deels in zichzelf gekeerd is. Hierdoor, zo beweerde Hoogenboom, mist ze elke innovatie en kenmerkt ze zich door een herhaling van onderzoeksstrategieën, waardoor de huidige criminologische kennisinfrastructuur zich vrijwel uitsluitend richt op commune criminaliteit, zoals moord en doodslag, jeugdcriminaliteit, openbare ordeverstoringen en druggerelateerde criminaliteit. Het rapport van de Verkenningscommissie Criminaliteit, opgesteld door van de Bunt, Bruinsma en Haen (2001) had dezelfde toon en argumenteerde dat de bestaande criminologische kennisinfrastructuur ontoereikend is voor de aanpak van vele nieuwe en toekomstige problemen. Misschien verwoordde Alexander Liazos (1972) deze stelling het meest ludiek wanneer hij zo'n dertig jaar geleden opmerkte dat veel van het criminologische onderzoek zich toelegt op *nuts, sluts and pervers*.

Voor het onderzoek naar georganiseerde criminaliteit lijkt deze stelling alvast op te gaan. Zo merkte Frank Bovenkerk (2001: 12) op dat hij bij het theoretische doordenken van het probleem van de georganiseerde criminaliteit weinig had aan de criminologische wetenschap als zodanig. Recent nog argumenteerde Paul Ponsaers (2004: 18) dat het transnationale karakter van georganiseerde criminaliteit, zoals het relatief nieuwe fenomeen van de rondtrekkende dadergroepen, de huidige criminologische kennis ter zake fundamenteel op de helling zet. Het gevolg is dat theorieën zoals de *distancy decay theory*, die stelt dat de meeste misdrijven dicht bij huis worden uitgevoerd en het aantal gepleegde misdrijven afneemt met de toename van de afstand, en de *routine activities theorie*, die de ongelijke geografische spreiding van criminaliteitsfenomenen tracht te verklaren vanuit het samenkomen van verschillende omstandigheden, bij voorbaat niet opgaan. Ikzelf (Van Calster, 2005a) vond voor mijn onderzoek naar georganiseerde criminaliteit in de wetenschappelijke literatuur ter zake betrekkelijk weinig inzichten terug uit de *mainstream* criminologie en de criminologische theoretische literatuur over criminele groepen. Mijn analyse legde bloot dat de reden hiervoor allicht moet worden gezocht in het onderzoeksobject zelf, namelijk de studie van criminele organisatiestructuren en illegale praktijken, die gerelateerd worden aan (internationale) economische wetmatigheden. Daarnaast is het zo dat de traditionele crimi-

nologische theorieën over criminele groepen bijna uitsluitend gericht zijn op jeugdbendes en *gangs* (zie bijvoorbeeld Sarnecki, 1986; Ball & Curry, 1995; Warr, 1996; Fleisher, 1998) en zijn groepen van volwassenen dikwijls in de schaduw hiervan gebleven. Frank Weerman (2001: 41), die een studie heeft gewijd aan het samenplegen, merkt op dat er maar weinig publicaties zijn die op groepen van volwassenen ingaan. Bijgevolg is het onderzoek naar georganiseerde criminaliteit afgezonderd geraakt van de grote waaier aan criminologisch onderzoek dat doorheen de afgelopen decennia verricht is. Maar dat is niet alleen zo voor het onderzoek naar georganiseerde criminaliteit.

Marc Cools (1994: 73; 79; 83) bijvoorbeeld, die onderzoek deed naar werknemerscriminaliteit, vond zodanig weinig inspiratie in de (ethnologische) criminologie, dat hij diende uit te wijken naar managementstheorieën en meer algemene organisatie-theorieën om zijn onderzoeksobject te benaderen. Maar ook onder criminologen die zich bezighouden met organisatiecriminaliteit (bijvoorbeeld Ruggiero, 2000; Nelken, 2002) groeit het besef dat de beschikbare verklaringen voor criminaliteit in en door bedrijfsmatige organisaties danig tekort schieten. Immers, elk van de verklaringen verklaart in de meeste gevallen zowel criminaliteit als de afwezigheid ervan (Van Calster et al, 2004: 27). De verklaring van Coleman (1987) bijvoorbeeld die wijst op de zucht naar winst en succes en de angst om te mislukken, alsook die van Clinard en Yeager (1980) die als toevoeging aan het streven naar winst, wijzen op het verwerven van politieke en/of economische macht, verklaren niet waarom bepaalde bedrijven *geen* criminaliteit plegen. Punch (1996) trok reeds een hele tijd geleden de conclusie dat algemene verklaringen voor criminaliteit niet langer mogelijk zijn. Sindsdien worden er steeds meer individuele case-studies gemaakt, zonder dat dit leidt tot algemene modellen en verklaringen (Van Calster et al, 2004: 27). De criminologie lijkt haar empirische bevindingen niet langer te kunnen begrijpen. Er worden geen patronen meer blootgelegd, tenzij het patroon van de willekeur. Vanuit dit gezichtspunt lijkt de criminologie inderdaad in een crisis te zitten.

Tijdens de informele gesprekken die ik voor mijn onderzoek naar georganiseerde criminaliteit had met politieambtenaren, werd ik er door mijn gesprekpartners steeds op gewezen dat de concepten 'theorie' en 'praktijk' twee verschillende dingen zijn. Er werd mij niet alleen verteld dat vernieuwingen in wetgeving en organisatiestructuren zich veel te snel opvolgen, waardoor men amper kan bijblijven, maar vooral dat 'theorie' en 'praktijk' weinig compatibel zijn. Men vertelde mij herhaaldelijk dat een bepaald voorstel vaak goed is in theorie, maar dat de praktijk toch altijd anders is. Zoals ik reeds elders (Van Calster, 2005a) heb geargumenteed wordt 'theorie' aangewend om de 'praktijk' te begrijpen en in kaart te brengen, maar ze doet dit zelden adequaat. Hoe kan dat? Waarom lukt dat niet? In het editoriaal van het september-nummer van dit tijdschrift beweerde Tom Vander Beken (2005: 2) dat theorievorming per definitie voorspellende ambities heeft. "Door te trachten te begrijpen en te verklaren wat is," zo schreef Vander Beken, "worden (zij het meestal impliciet) uitspraken gedaan over wat zal zijn." Met andere woorden, 'theorie' moet ons de mogelijkheid geven om algemene (voorspelbare) patronen te ontdekken en moet ons daarbij de indruk geven dat de werkelijkheid onder controle kan worden gebracht. Een onderzoeker zoekt dus naar bepaalde gedragspatronen over een bepaalde tijdsspanne, die hij in categorieën classificeert en waarbij hij relaties en wetmatigheden tracht te vinden. Op basis daarvan construeert hij dan verklaringen en mogelijke oplossingen voor opduikende problemen. Wat deze onderzoeker geacht wordt te doen, is zich buiten zijn onderzoeksobject te plaatsen

en er als een soort objectieve waarnemer hypothesen over op te stellen (zie ook Van Calster, 2005b). Alleen hierdoor kan hij zijn aandacht op algemene dynamieken richten. Bijgevolg bestudeert hij zijn onderzoeksobject noodgedwongen op een macro-niveau.

Echter, juist door zich te concentreren op algemene dynamieken is deze benadering ietwat mechanisch en presenteert zij een klinische beschrijving van het gedrag. Immers, de onderzoeker bouwt modellen van zijn onderzoeksobject met als doel het gedrag ervan te begrijpen, te controleren en uiteindelijk ook te manipuleren. Het gevolg is dat wanneer bijvoorbeeld een model, voorstel of oplossing zich niet volgens de vooropgestelde en verwachte manier voltrekt, men aanneemt dat de gebruikte hypothese ontoereikend was en dat er een nieuwe hypothese moet worden gezocht en gevonden. Het falen van de hypothese stimuleert dus de zoektocht naar een betere hypothese. Het gebruik van deze methode leidt ertoe dat de reden voor het falen van bijvoorbeeld opsporingsinspanningen veelal gezocht wordt in bepaalde handelingen van individuen (bijvoorbeeld de 'rotte-appel' benadering, bepaalde persoonlijkheidskenmerken, maar ook gewone onoplettendheid), een inefficiënte politie- of arbeidscultuur, corruptiegevoelige handelstakken, een ondeugdelijke organisatiestructuur, ontoereikende wetgeving en dergelijke meer (zie bijvoorbeeld De Ruyver et al, 1999).

Deze methode om de werkelijkheid te benaderen is een gevolg van het systeemdenken, dat de wereld voorstelt als een doel-gedreven, zelfregulerende entiteit, waarin het concept van negatieve feedback centraal staat. Negatieve feedback betekent dat het resultaat van een bepaalde handeling vergeleken wordt met het gewenste resultaat waarna het verschil als informatie terug in het systeem wordt geïnjecteerd (feedback) zodat de volgende handeling rekening kan houden met deze informatie, waardoor de discrepantie tussen de verrichte handeling en het gewenste resultaat wordt gereduceerd tot deze volledig verdwijnt. Door de werkelijkheid als een (geheel van) syste(m)en voor te stellen, geeft men zichzelf de mogelijkheid om die werkelijkheid in stukken op te breken en te onderzoeken op welke wijze deze stukken zich tot elkaar verhouden. Heel wat onderzoek focust zich op de systemen die het handelen verondersteld worden aan te drijven. De oorzaken van wat mensen doen, worden met andere woorden in een 'systeem' gelokaliseerd dat zich vóór de ervaring bevindt. In de conclusies en aanbevelingen van onderzoek naar de efficiëntie van opsporing en vervolging leest men tegenwoordig vaak dat er *een mentaliteitsverandering moet komen*. Men wijst met andere woorden *de politiecultuur* aan als een oorzaak van het handelen, of men verwijst naar *waarden die gedeeld (moeten) worden opdat efficiëntie wordt bereikt*, of men beweert dat het handelen efficiënter is wanneer men een *visie* heeft, en dat men een *efficiëntere groepsgeest of mentaliteit* moet creëren. In al deze gevallen verklaart men de interactie door te veronderstellen dat er iets (zoals cultuur, waarden, groepsgeest en mentaliteit) aan die interactie voorafgaat, en waardoor die interactie zich op een kenbare en voorspelbare manier ontrolt. Men heeft de indruk dat wanneer deze systemen optimaal zijn, het handelen hierdoor in goede (lees: gecontroleerde) banen kan worden geleid. Daarnaast doet men een beroep op de rationele capaciteiten van het individu. Door een handeling gepaard te laten gaan met meer kosten dan baten, of door het aanbieden van een *incentive*, hoopt men het handelen van die persoon onder controle te krijgen/houden.

Monetaire systemen, hiërarchische rapporteringsstructuren binnen organisaties, de bureaucratische systemen die het delen van informatie (en andere bronnen) moe-

ten bevorderen en dergelijke meer, worden door deze benadering als onwrikbare onpersoonlijke 'dingen' verondersteld, als systemen volgens dewelke het gedrag van mensen die met en in deze systemen werken, kan worden gestroomlijnd. Bijgevolg is men ervan overtuigd dat het creëren van de juiste systemen de beleidsambities kan waarmaken. Helaas brengen de beleidsingrepen die op basis van de systemische benadering tot stand komen weinig voort van wat zij beoogden en moeten er steeds nieuwe, vaak strengere maatregelen en wetgeving worden ontwikkeld om met de ontstane problemen om te gaan. Natuurlijk leveren deze inspanningen wel iets op, maar het is vaak niet de efficiënte aanpak van criminaliteit zoals die werd vooropgesteld. Misschien is de systemische benaderingswijze de reden waarom wetenschappelijke en academische analyses veelal door de mensen op het terrein als 'theoretisch', 'abstract', 'onpraktisch' en soms zelfs 'irrelevant' worden benoemd (zie ook Williams & Godson, 2002: 312). Misschien is dit inderdaad de reden waarom men klaagt dat een bepaald voorstel vaak goed is in theorie, maar dat de praktijk toch altijd anders is. Immers, waar in dit systeemdenken helemaal geen belang aan wordt gehecht, is aan de idee dat mensen in de sociale interacties die ze met elkaar hebben de werkelijkheid mee bepalen. Er is binnen dit systeemdenken weinig of geen ruimte voor reflexiviteit en het schenkt amper aandacht aan participatie (zowel van de onderzoeker in het onderzoek als van de opsporing in de manifestatie en ontwikkeling van criminaliteit). Hierdoor negeert men allerlei grillige, emotieve en irrationele aspecten die zich tijdens het handelen manifesteren en die eigen zijn aan het leven als zodanig. Ik wil hier verder op ingaan aan de hand van een voorbeeld.

Momenteel wordt er veel heil verwacht van politionele en justitiële samenwerkingsverbanden in de strijd tegen de georganiseerde criminaliteit. Zo worden er veel samenwerkingscontracten tussen landen afgesloten, vooral tussen West-Europese en Oost-Europese landen (Jaarverslag Georganiseerde Criminaliteit, 2001: 88). Arquilla en Ronfeldt (1996; 2001) spreken in dit verband over *netwar* en het ontwikkelen van internationale politionele en justitiële samenwerkingsverbanden waarbij politie en justitie over de geografische grenzen heen met elkaar samenwerken. De reden voor deze samenwerking is dat de vele overheden (en hun opsporingsdiensten) elk afzonderlijk niet over de vereiste kennis en informatie beschikken om transnationale criminele organisaties aan te pakken. Helaas bereiken ons uit het werkveld berichten dat de vereiste kennis en informatie vaak niet gedeeld worden en dat de politionele en/of justitiële samenwerkingsverbanden moeizaam verlopen of soms ronduit mislukken. De gebruikelijke overheidsreactie op deze berichten is het oprichten van nieuwe instituten en het creëren van akkoorden en wetgeving die de samenwerking moeten bevorderen. Er worden met andere woorden vele juridische en andere inspanningen gedaan om de samenwerking aan te moedigen, zelfs te verplichten. Deze reactie is een duidelijke afspiegeling van het systeemdenken dat ik hierboven kort heb beschreven. Er worden immers steeds nieuwe systemen gebouwd waarvan men hoopt dat zij de interacties sturen, controleren en manipuleren. Deze systemen zijn uiteraard nuttig. Maar hoe komt het dat binnen eenzelfde regio sommige samenwerkingsverbanden lukken en andere mislukken? Ze worden nochtans door dezelfde systemen ondersteund en begeleid. Misschien spelen andere factoren eveneens een belangrijke rol.

Jeffrey Robinson (2000: 44) merkt op dat één van de eerste politionele en justitiële samenwerkingsverbanden (namelijk dat tussen de FBI, de Italiaanse magistraten Giovanni Falcone en Paulo Borsellino, de New Yorkse assistent-advocaat Louis Freeh, de

Royal Canadian Mounted Police en de Australische Federale Politie in de strijd tegen de drughandel) tot stand kwam zonder wetgeving en bilaterale akkoorden die deze samenwerking moesten optimaliseren. Volgens Robinson waren het vooral de vriendschap en het wederzijdse vertrouwen tussen Falcone en Freeh die aan de basis lagen van het slagen van hun gezamenlijke inspanningen. Deze opmerking is belangrijk omdat het aandacht vraagt voor vele micro-processen die, bijkomend aan de macro-processen zoals specifieke wetgeving en akkoorden, een invloed lijken te hebben op het succes van de samenwerking en de opsporing. Mijn onderzoek (Van Calster, 2005a) dat vanuit een micro-perspectief criminele processen bestudeerde, wees uit dat gedragsregels, zoals cultuur en economische wetmatigheden, als instrumenten worden gebruikt die (kunnen) worden ingezet in de onderhandelingen die mensen met elkaar hebben. Individuen (ver)wijzen naar externe regels om hun handelingen te rechtvaardigen, of anderen ertoe te verleiden die van hen te veranderen. Zij passen hun regels niet toe, maar refereren eraan om hun afwijkingen, of die van anderen, te verklaren, te rechtvaardigen of te veroordelen. Kortom, individuen onderhandelen voortdurend over de manier waarop gedragsregels, wetgeving, normen en waarden (met andere woorden systemen), in de context waarin zij zich op dat moment bevinden, kunnen worden gebruikt. Al deze systemen worden dus gebruikt als instrumenten, eerder dan dat ze het handelen aandrijven. Aandacht voor deze micro-processen plaatst daarom het handelen zelf in het brandpunt van het onderzoek. Dit wil niet zeggen dat systemen geen nut of invloed hebben. Integendeel zelfs, vanuit een micro-perspectief wordt duidelijk dat systemen eigenlijk een soort constructies zijn die de gewoontes en de gebruikelijke, traditionele interacties die mensen met elkaar hebben, abstraheren. Zij zijn dus instrumenten die enerzijds weliswaar hoogst gesofisticeerde vormen van samenwerking mogelijk maken en vergemakkelijken, maar anderzijds ze ook belemmeren en beperken.

Het bestuderen van micro-processen vestigt de aandacht op de vele menselijke processen die zich tijdens de politionele en justitiële samenwerkingsverbanden voordoen. Het is een benadering die niet langer samenwerking als een systeem voorstelt. Het richt zich op de processen waarin mensen zich engageren wanneer zij met elkaar onderhandelen over wat zij doen en niet doen, en het gebruik dat zij maken van de door hen gecreëerde systemen, zoals wetgeving, bilaterale akkoorden en technologieën. Een micro-perspectief vraagt dus aandacht voor de sociale aard van de handeling waarbij individuen betekenis geven aan hun handelingen en aan elkaars gevoeligheden. Wanneer men dus de aandacht focust op de interactieprocessen tussen mensen (en dus een micro-perspectief inneemt) moedigt men een andere manier van denken aan over de aard van deze politionele en justitiële samenwerkingsverbanden. Immers, wat een micro-benadering bestudeert, is de voortdurende reproductie en de mogelijke variaties van en contingenties in de interacties tussen iedereen die bij het samenwerkingsverband en de opsporing betrokken is. En dit leidt tot volgende vraag: als kennis en *know-how* voortdurend in de interacties worden gefunctionaliseerd en herhaald (en dus potentieel getransformeerd), wat dwingen overheden dan af wanneer ze samenwerking opleggen en afdwingen? Omdat iets door een aantal overheden wordt afgedwongen betekent dat nog niet dat men dit gedwee volgt. Mensen reageren immers veelal conservatief en hebben nogal de neiging om zeer argwanend tegenover vernieuwingen en veranderingen te staan, waardoor ze veelal op conservatieve wijze hun concepten en technieken obstinaat blijven toepassen. Het is dus zeer waarschijnlijk dat een gedwongen samenwerking weinig tot stand brengt van wat het beoogt. Een gedwon-

gen samenwerking lijkt eerder de interacties die mensen op het terrein met elkaar hebben te bedreigen en te fragmenteren, vooral wanneer mensen roteren. Een belangrijke implicatie is dan om meer onderzoeks aandacht te besteden aan de impact die een gedwongen samenwerking heeft op de dagdagelijkse interacties die mensen op het terrein met elkaar hebben. Met andere woorden, er moet niet alleen onderzoeks aandacht worden besteed aan de interacties die vorm krijgen door o.a. gewoontes, tradities, waarden en normen, culturen, gedragsregels en wetgeving, maar ook aan de interacties die vorm krijgen door vooroordelen, irrationaliteiten, egotripperij, het gebruik/misbruik van macht, angsten, onzekerheden, overtuigingen en dergelijke meer.

Echter, om dit te onderzoeken is er een aangepaste methodologie nodig. Onderzoek naar micro-processen zoals ik dat hierboven heb aangegeven, kan niet worden uitgevoerd met de methodologie van de objectieve waarnemer. Immers, de modellen, systemen en inzichten die een onderzoeker op basis van de methodologie van de objectieve waarnemer ontwikkelt, zullen onvermijdelijk altijd gedeeltelijk zijn (zie ook Van Calster, 2005a). Ze zullen altijd het bestudeerde ontdoen van vele details en zich focussen op wat ze belangrijk vinden. Onderzoek naar micro-processen daarentegen heeft aandacht voor de lokale interacties en heeft daarom nood aan een participerende methodologie. Dit wil niet zeggen dat de onderzoeker het geheel niet kan overschouwen. Hij kan dit uiteraard wel, en wel door reflectie. Maar dit is niet hetzelfde als zich buiten de processen wanen en ze proberen te begrijpen vanuit het perspectief van de objectieve waarnemer. Dit wil ook niet zeggen dat de geconstrueerde systemen onbestudeerd blijven. Integendeel, een micro-perspectief kijkt juist op een andere manier naar het functioneren ervan. Vanuit een micro-perspectief wordt duidelijk dat systemen, zoals bijvoorbeeld inzichten over de aard van criminele organisaties, de aard van leiderschap, de rollen die worden opgenomen in politionele en justitiële samenwerkingsverbanden, visies of missies over bestrijdingsinspanningen enzoverder, allemaal 'slechts' handelingen zijn die vele reacties zullen oproepen bij vele anderen in de wetenschappelijke gemeenschap, de samenleving, de opsporingsdiensten, het beleid, de criminelen¹ enzoverder. Een micro-perspectief maakt duidelijk dat deze systemen een onderdeel vormen van de mogelijkheden die iemand ter beschikking heeft om te reageren.

Een participerende methodologie houdt in dat de inzichten/bevindingen van het onderzoek moeten opduiken in de reflectie over de ervaringen van iedereen die bij het onderzoek betrokken is. Dit is helemaal niet zo vreemd. De beroemde fysicus Heisenberg (1962: 19) beweerde dat onderzoekers onvermijdelijk participeren *in* het fenomeen dat zij 'objectief' wensen te observeren en/of te bestuderen en zelf een grote bron van kennis zijn voor het onderzoek. Immers, indien men de stelling verdedigt dat kennis in sociale interacties opduikt en evolueert, dan moet men zeer veel belang besteden aan onderzoek als een participerend, sociaal proces. Onderzoek naar bijvoorbeeld politionele samenwerkingsverbanden wordt dan gedaan door actief te participeren in de praktijkgemeenschap en het onderzoeken van de vele betekenissen die aan ervaringen

1 Zoals mijn onderzoek (Van Calster, 2005a) heeft uitgewezen, gebruiken individuen die actief zijn in de georganiseerde criminaliteit niet alleen streng gestructureerde werkmethodes en wetenschappelijke rapporten voor hun activiteiten, maar maken ze ook gebruik van vele ficties, geruchten, fantasieën en roddels om anderen te overtuigen of juist te beconcurreren. Bijgevolg is het voor ons begrip van criminele processen belangrijk dat we ook deze ficties, irrationaliteiten en contingenties bestuderen.

worden gegeven. Het is zeer waarschijnlijk dat hierbij conflicten ontstaan, maar deze conflicten zijn essentieel, zowel voor het onderzoek zelf als voor de ontwikkeling van de samenwerking en de opsporing. Immers, het actief in vraag stellen van zaken zoals "wat is onze taak?", "waar staan we met ons onderzoek?", "wat doe ik?", "wat doen wij?", "hoe gaan we van hieruit verder?" maakt het zeer waarschijnlijk dat individuele en collectieve identiteiten worden bedreigd. Onderzoek vanuit een micro-perspectief is daarom niet gescheiden van de praktijk, omdat de mensen op het terrein onvermijdelijk ook over hun eigen ervaring reflecteren en het zijn juist deze reflecties die in het onderzoek centraal staan. 'Praktijk' en 'theorie' lijken in micro-onderzoek één en hetzelfde te zijn.

Uiteraard ben ik mij ervan bewust dat de meeste punten die ik hierboven heb gemaakt, eveneens worden opgenomen in methodologieën die vanuit het postmodernisme en het sociaal constructionisme, zoals *action research* en ethnomethodologie, zijn ontstaan. Eén van de eerste taken zal dan ook zijn om deze methodologieën op hun fundamenten en bruikbaarheid te onderzoeken. Het lijkt mij dat de taak waarvoor de criminologie staat immens, intensief en moeilijk is. En dat, al bij al, de crisis waarin de criminologie zit een uitgelezen kans en mogelijkheid biedt om ons begrip van criminaliteit uit te breiden en mogelijk te heroriënteren, net zoals het ons kijkt op het functioneren van opsporing en vervolging kan beïnvloeden. Misschien wacht de criminologie juist omwille van de crisis waarin ze momenteel zit een interessante toekomst.

BIBLIOGRAFIE

- ARQUILLA, J. & D. RONFELDT (1996) *The Advent of Netwar*, Santa Monica, California, RAND, MR-789-OSD
- ARQUILLA, J. & D. RONFELDT (eds.) (2001) *Networks and Netwars: The Future of Terror, Crime, and Militancy*, Santa Monica, California, RAND, MR-1382-OSD
- BALL, R.A. & G.D. CURRY (1995) The Logic of Definition in Criminology: Purposes and Methods for Defining "Gangs", *Criminology*, 33, p. 225-245
- BOVENKERK, F. (2001) *Misdaadprofielen*, Amsterdam: Meulenhoff.
- CLINARD, M.B. & P.C. YEAGER (1980) *Corporate Crime*, New York, Free Press
- COLEMAN, J.W. (1987) Toward an Integrated Theory of White Collar Crime, *American Journal of Sociology*, 93, 2, p. 406-438
- COOLS, M. (1994) *Werknemerscriminaliteit*, Brussel, VUBPRESS
- DE RUYVER, B., F. BULLENS, T. VANDER BEKEN & N. SIRON (1999) *Anticorruptiestrategieën. De Aanpak van Corruptie en Beïnvloeding bij de Bestrijding van de Hormonendelinquentie en de Vleesfraude: Een Case-Study*, Antwerpen, Maklu
- FLEISHER, M.S. (1998) *Dead End Kids: Gang Girls and The Boys They Know*, Madison, University of Wisconsin Press
- HEISENBERG, W. (1962) *La Nature Dans la Physique Contemporaine*, Paris, Gallimard
- HOOGENBOOM, A.B. (2001) Inzake Financieel-Economische Criminaliteit. Rede uitgesproken op 28 september 2001 ter Gelegenheid van de Aanvaarding van het Ambt van Bijzonder Hoogleraar Forensic Business Studies aan de Universiteit van Nyenrode
- LIAZOS, A. (1972) The Poverty of the Sociology of Deviance: Nuts, Sluts and Perverts, *Social Problems*, 20, p. 103-120
- NELKEN, D. (2002) 'White Collar Crime', In: MAGUIRE, M. (eds), *The Oxford Handbook of Criminology*, 3d edition, Oxford, Oxford University Press, p. 844-877

- PONSAERS, P. (2004) Rondtrekkende Dadergroepen -Rationele Nederlandse Criminologen en Irrationele Criminelen in Vlaanderen, *Tijdschrift voor Criminologie*, Jubileumuitgave, p. 15-23
- PUNCH, M. (1996) *Dirty Business. Exploring Corporate Misconduct. Analysis and Cases*, London, Sage
- ROBINSON, J. (2000) *De Fusie. Hoe de Georganiseerde Misdaad de Wereld Overneemt*, Rijswijk, Uitgeverij Elmar B.V.
- RUGGIERO, V. (2000) *Crime and Markets: Essays in Anti-Criminology*, Oxford, Oxford University Press
- SARNECKI, J. (1986) *Delinquent Networks*, Stockholm, Liber Forlag
- VAN CALSTER, P., R. LIPPENS & P. PONSAERS (2004) Organisaties en Organisatiecriminologie. Enkele Bedeningen over Organisatiemoraliteit en -criminaliteit in een Snel Evoluerend Organisatielandschap, *Panopticon*, 4, p. 25-40
- VAN CALSTER, P. (2005a) Georganiseerde criminaliteit als emergent fenomeen van complexe wisselwerkingsprocessen, doctoraatsdissertatie, Brussel (ongepubliceerd)
- VAN CALSTER, P. (2005b) Georganiseerde criminaliteit als emergent fenomeen van complexe wisselwerkingsprocessen, *Panopticon*, 26, 4, p. 83-89
- VAN DE BUNT, H.G., G. BRUINSMA & I. HAEN (2001) *Verkenning Criminaliteit (Adviescommissie Wetenschap en Technologie)*, Den Haag
- VANDER BEKEN, T. (2005) Panopticon 2029. Denken over toekomst en scenario's in de criminologie, *Panopticon*, 26, 5, p. 1-9
- WARR, M. (1996) Organization and Instigation in Delinquent Groups, *Criminology*, 34, p. 11-37
- WEERMAN, F.M. (2001) *Samenplegen. Over Criminele Samenwerking en Groepsvorming*, Nijmegen, Ars Aequi Libri
- WILLIAMS, P. & R. GODSON (2002) Anticipating Organized and Transnational Crime, *Crime, Law and Social Change*, 37, p. 311-355